

Vývoj a premeny rozptýlených vidieckych sídel Slovenska a ich novodobé využívanie

Supuka, J., Bihuňová, M.: Development and Changes of Dispersed Settlements of Slovakia and their Modern Usage. Životné prostredie, 2011, 45, 1, p. 3 – 7.

The dispersed settlements are historical development forms of the Slovak rural country from 16th century as secondary resettling process. Agriculture was a main type of economic activity in the past and it dominates till present especially in forms of animal breeding, grassland management, and crop cultivation – including horticulture and partly also viticulture. Those traditional land use forms passed during historical time over changes connected with social economy, ownership, collectivisation, emigration and agriculture policy processing. Many dispersed settlements are abandoned and/or over grown by woody vegetation in process of the natural succession, where typical houses and landscape structure marks have been disappeared. On the other hand the old rural houses and country land started to be used in new form during last 50 years. To that progressive approach belong cottage form recreation, construction the new agrotourist centres as complex ranch, with wide form of services as are special gastronomy, company events, horse back riding, cross country skiing, education trails and other. Many professions in gardening and nature science are contributing to old orchards revitalisation regarding to rare historical gene pool and well-protection of folk architecture.

Key words: dispersed settlements, rural landscape, land use development

Rozptýlené sídla sú produktom valašskej kolonizácie Slovenska z obdobia 14. storočia. Aj keď od jej počiatkov uplynulo niekoľko storočí, štrukturálne znaky krajiny s viazanosťou na rozptýlené vidiecke sídla sú viditeľné aj v súčasnosti, napriek tomu, že prešli rôznymi formami zmien. Podľa Verešika (1974) boli do kategórie rozptýlených sídel zaradené obce, ktoré vykazovali viac ako 10 % obyvateľstva žijúceho na kopaniciach. Do tejto kategórie patrilo na Slovensku 166 obcí a 2 899 kopaníc, ktoré zaberali plochu 4 640 km². Dominantnou formou obhospodarovania a využívania krajiny bolo poľnohospodárstvo s kombinovanými alebo zmiešanými kultúrami. K hlavným patrili pasienkové a trávne porasty (pre chov hospodárskych zvierat), plodiny na ornej pôde (obilniny a okopaniny), ovocné sady v kombinácii s lúčnymi porastmi, zriedkavo aj s ornou pôdou. Okrem poľnohospodárstva boli rozptýlené sídla späté aj s inými formami hospodárskej činnosti, akými bolo lesníctvo (pestovanie, ťažba, výroba dreveného uhlia) alebo baníctvo (ťažba a spracovávanie rúd).

Verešik (1974) definuje podľa Sitára päť hlavných oblastí rozptýlených sídel na Slovensku: Myjavsko-bielokarpatskú, Javornícko-kysuckú, oblasť Strážovských vrchov, Stredoslovenskú štálovú, oblasť Slovenského rudohoria s Krupinskou planinou. K nim ešte patria menej rozsiahle územia a lokality v oblasti Spišskej Magury, Levočských, Štiavnických a Kremnických vrchov, Gemera a v kotlinových geografických formáciách (Nitrická, Žiarska, Pliešovská, Zvolenská, Rožňavská) a nížinách (Záhorská, Podunajská, Východoslovenská).

Rozptýlené sídla možno teda identifikovať v rôznych klimaticko-geografických územiach Slovenska v nadmorskej výške 300 až 800 m, sporadicky aj v nížinách. V odlišných územiach majú aj odlišné pomenovanie, avšak rovnaký obsah a formu sídelnej štruktúry: kopanice (Biele Karpaty), lazy (oblasť Detvy), osady (Kýsuce a Liptov), rale (Orava), štále (Nová Baňa), majere (v nížinách), horárne a salaše (v horských oblastiach).

Mnohé opustené ovocné sady a vinohrady zarastajú, zreteľné sú len zostatky oplotenia (Čajkov). Foto: Ján Supuka

K rozptýleným formám vidieckych sídel patria aj vinohradnícke oblasti s maloplošnou štruktúrou, ktoré sú popretkávané vinohradníckymi domcami (najčastejšie s pivnicami) s prechodným alebo aj trvalým obývaním.

Rozptýlené sídla na území Slovenska nesú znaky antropogénnych tvarov, reliéfnych a hospodárskolánových foriem poľnohospodárskeho využívania krajiny (terasy, tvary a veľkosť pozemkov, cestná sieť, zavodňovanie pozemkov), skladby pestovaných kultúr, dobovej a regionálnej architektúry obytných domov a hospodárskych budov, dobových technických diel v krajine (napr. vodné stavby), ale aj prvkov religióznej architektúry. Tieto znaky rozptýlených sídel zaznamenali kontinuálny vnútrodynamickej vývoj a živú hospodársko-sociálnu aktivitu.

Vývojové premeny obsahu a štruktúry rozptýlených sídel

Progresívny územný nárast, ako aj nárast v počte rozptýlených sídel a počte obyvateľstva sídliačeho v nich, bol zreteľný až do revolučného obdobia, ktoré v roku 1848 zachvátilo stredoeurópsky priestor, teda aj Rakúsko-Uhorsko. S týmto obdobím je späté tzv. vyrovnanie medzi dvoma krajinami monarchie (1867), ktoré okrem národnostného útlaku viedlo k reálnemu zrušeniu nevoľníctva a otvorilo tak priestor pre sociálnu emigráciu slovenského obyvateľstva za prácou smerom na západ a do Ameriky. Z územia Slovenska

využilo túto príležitosť najmä obyvateľstvo rozptýlených sídel, ktoré napriek enormnému úsiliu trpelo nedostatkom živnosti. Proces sociálnej emigrácie pokračoval aj v období medzi 1. a 2. svetovou vojnou. Obidve fázy spôsobili určitý pokles hospodárskych aktivít a intenzity obrábania zeme v priestoroch rozptýlených sídel. K tomu prispela aj prvá vlna priemyselňovania Slovenska v období prvej Československej republiky. Emigrácia a rozvoj priemyslu v Československu vyvolali zníženie podielu kopaničiarskych sídel a aktivít ich obyvateľstva, ale aj parciálnu prestavbu domov z titulu prílevu kapitálu od emigrantov a rozvíjajúceho sa domáceho priemyslu. Na uvoľnených, pastvou a eróziou výrazne degradovaných plochách prichádzalo k zalesňovaniu.

Ďalšie dve etapy sociálnoekonomického života Slovenska, ktoré potlačili a významnou mierou pozmenili pracovný obsah, sociálnu štruktúru tradičných poľnohospodárskych aktivít i krajinu

štruktúru rozptýlených sídel, boli socializácia dediny, družstevná a štátna forma vlastníctva pôdy a jej scelenie, ako aj vlastná intenzifikácia poľnohospodárstva a industrializácia krajiny. S nimi bola spätá nielen migrácia väčšiny pôvodných roľníkov do priemyselných miest, ale aj výtvarná a architektonicko-domová prestavba dediny, vrátane objektov rozptýlených sídel. Pod tieto formy premeny vidieka po 2. svetovej vojne sa podpísali aj dve vlny politickej emigrácie na Slovensku, a to v rokoch 1948 a 1968. Zatiaľ čo prvá bola spätá s odobratím vlastníckych práv a rozhodne postihla aj slovenský vidiek, vrátane rozptýlených sídel, druhá bola širšia, spojená so všeobecnou slobodou a ľudskými právami.

Dominantne zasiahla mestá a najmä vrstvu inteligencie. Vidiek a rozptýlené sídla len okrajovo, pretože táto sociálna skupina bola v prenesenom význame takmer zmierená so svojim osudom, sektor poľnohospodárstva sa viac profesionalizoval, produktivita práce a výnosy z pôdy ukázali lepšie výsledky v porovnaní s archaickou poľnohospodárskou výrobou v minulosti. Aj napriek predchádzajúcim násilným procesom a premenám vidieka, mal tento sektor v 70. – 90. rokoch 20. storočia mimoriadnu spoločenskú vážnosť a všestrannú vládnú podporu. To bol aj dôvod, prečo došlo k výraznej reštrukturalizácii vidieka, ktorá výraznou mierou postihla aj krajinu a obyvateľstvo rozptýlených sídel. Tieto premeny možno definovať nasledovne:

- Nová územná rozvojová politika definovala kategórie strediskových a zánikových obcí, resp. obcí

bez podpory ďalšieho rozvoja. Tento fenomén jednoznačne postihol malé odľahlé sídla a rozptýlené formy osídlenia.

- Po ukončení procesu združstevňovania na rovinách a nížinách sa presunula pozornosť aj na podhorské oblasti, najmä tie, kde to klimaticko-produkčný potenciál krajiny a jej reliéfne podmienky umožňovali, teda aj na mnohé územia s rozptýlenými formami osídlenia. Nastala deštrukcia mozaikovitých (archaických) štruktúr obrábaných polí (vrátane niektorých vinohradov) a deliacich medzí, znížil sa podiel nelesnej drevinovej vegetácie, vrátane mnohých starých ovocných sádov a naopak, zvýšil sa podiel ornej pôdy.
- Znížil sa počet hospodárskych zvierat v krajine a nové stáda sa presťahovali od individuálnych roľníkov (sedliakov) z vidieka a rozptýlených sídel do hromadných foriem ustajnenia. Redukovala sa pastva zvierat v teréne a úplne sa zakázala na holiach a v chránených územiach. Poškodené, menej fertily a ekonomicky menej rentabilné plochy boli delimitované na zalesnenie.
- V územiach s náročnými reliéfnymi podmienkami, ktoré limitovali proces sceľovania pozemkov, sa socializácia nere realizovala. Významnú stabilizujúcu úlohu zohrala silná kultúrno-historická tradícia a dlhodobá dedičná viazanosť na maloplošné podhorské poľnohospodárstvo, ale aj na vinohradníctvo, stavovská hrdosť, odpor a nepoddajnosť niektorých regiónov voči procesom a predovšetkým poznaným výsledkom kolektívizácie.
- V mnohých prípadoch obyvatelia a najmä potomkovia sami opúšťali usadlosti v rozptýlených sídlach z dôvodu nízkej produktivity obrábaných polí, časovej a fyzickej náročnosti poľnohospodárskych prác, úzkeho profitu a rentability z vyrobených produktov. Mestá ponúkali fyzicky menej náročnú a lepšie platenú prácu v oblasti priemyslu, správy i služieb.
- Proces zabrzdenia ekonomickej (poľnohospodárskej) aktivity vidieka a rozptýlených sídel Slovenska obzvlášť, negatívne ovplyvnila poľnohospodárska politika Európskej únie. Mnohé ešte zachované mozaikovité štruktúry polí a vinohradov zarastajú krovinami a stromami v procese prirodzenej sukcesie.
- Nastúpili nové formy premeny a rozvoja (obnovy) vidieka Slovenska vrátane rozvoja a nového

Tradícia pestovania viniča na koloch a so zatrávením je dnes vzácna (Čajkov). Foto: Ján Supuka

využívania krajinných segmentov s rozptýlenými formami osídlenia.

Nové formy využívania pozostatkov rozptýlených vidieckych sídel

Nový životný štýl obyvateľstva, najmä mestského, ale aj vidieckeho, sa prejavoval v rôznych podobách, prístupoch, formách a filozofických názoroch, a to už od 70-tych rokov 20. storočia. Negatívne znaky pokračujúcej industrializácie, ako aj nárast voľného času, inšpirovali obyvateľstvo aspoň k prechodnému úniku na zdravší vidiek, obnovu a utilizáciu jeho hodnôt. Kopaničiarska krajina na Slovensku predstavuje totiž významný krajnotvorný fenomén s kultúrno-historickou, estetickou, environmentálnou a rekreačnou hodnotou (Huba, 1997).

Rekreačné využívanie rozptýlených sídel a prestavba domového fondu

Tento proces zasiahol takmer celé Slovensko. Inšpiráciou boli podobné ekonomicke sa rozvíjajúce krajiny na západe, ale aj na severe, východe a v zámorí. „Cottage“, „dača“, „chalupa“ sa stali dobovým pojmom, životným štýlom, hodnotovým kritériom. Obyvatel Prahy či Bratislavy, ktorý nevlastnil chalupu na vidieku alebo chatu v rekreačnej oblasti, strácal spoločenské uznanie. V prvom kroku došlo k intenzívnej prestavbe sedliackych domov, niekedy so zachovaným, inokedy

Pôvodný kopaničiarsky dom upravený ako rekreačná chalupa (Krajné Čierno).
Foto: Ján Supuka

s rozšíreným obyvateľným objemom. Najčastejšie sa stretávame so znakmi zachovanej a obnovenej ľudovej či regionálnej dobovej architektúry. Modernizoval sa interiér na vyšší obytný štandard (vodovod, modernizácia sektoru hygieny a doplnenie chýbajúcej elektrifikácie). Z pôvodných hospodárskych budov sa zriaďovali garáže, sklady, herne či doplnkové bývanie. Exteriér a dvory sú obohatené o krby, ohniská, niekedy aj bazény, nádvoria, produkčné záhrady sa premenili na parkovo upravené priestory na relax a zvýšenie estetickú hodnoty. Pri početnejších domových osadách (vieskach), ale aj samostatných domoch, sa budovali ihriská, v klimaticky a reliéfne vhodných podmienkach aj malé lyžiarske vleky. Víkendový relax a rekreácia na chalupách boli (a sú) spojené s vychádzkami do prírody, zberom lesných plodov a húb, s poľovníctvom, rodinnými oslavami, dostavbou a údržbou chalupy, vegetačných plôch dvorov a záhrad (Bihuňová, Hrebíková, Mišovičová, 2010).

Rekreačné využitie pôvodných výrobných hospodárskych stavieb nadobudli aj priestory tradičných maloplošných (či úzkopásových) vinogradov v podhorských oblastiach vinohradníckych regiónov. Vinohradnícke domy a hajloky v mnohých prípadoch prešli vnútornou i vonkajšou prestavbou a dnes tvoria nielen priestor na spracovanie hrozna a skladovanie vína, ale aj na relax, rekreáciu, rodinnú a priateľskú spoločenskú komunikáciu a kontakt (Supuka, Verešová, 2008). Novodobé prístupy oživilo vinohradníctvo agroturizmom. Na Slovensku sa vytvorilo desať

tzv. vínnych kráľovských ciest (Habán a kol., 2010).

Turizmus a agroturizmus ako vyššia forma služieb vidieka a rozptýlených sídel

Premený rozptýlených sídel otvorili priestor nielen na chalupársku (rodinnú) formu prestavby a rekreačného využívania bývalých roľníckych usadlostí, ale aj na ponuku rekreácie na vidieku pre širšiu verejnosť. K takýmto formám patrí budovanie komplexných fariem (rančov) s ubytovaním, špecifickou regionálnou gastronómiou, s prehliadkou expozície alebo priameho chovu hospodárskych zvierat, jazdou na koňoch a pod. Známe sú výjazdy terénnym vozidlom alebo sprevádzané turistické výlety do krajiny s odborným výkladom k prírodným a kultúrno-historickým hodnotám. Niektoré pôvodné majere na nížinách, prestavané na ranče, ponúkajú možnosť rybolovu. Lepšie vybavené objekty organizujú príležitostné verejné slávnosti (podnikové stretnutia, rodinné oslavy a pod.).

Vybavenosť takýchto novodobých centier často dosahuje vysokú úroveň. Objekty sú citlivo rekonštruované a doplnené novými zariadeniami, ktoré nesú typické znaky regionálnej a ľudovej architektúry. Mnohé ranče vytvorili aj expozíciu tradičného poľnohospodárskeho náradia a renovovaných starých strojov. Progresívne ranče budujú aj nové tzv. ekologické ovocné sady s ponukou predaja pre verejnosť, niektoré z ich ovocia vyrábajú aj chutné (ekologické) destiláty.

Významný potenciál pre obnovu a progresívny rozvoj agroturizmu tvoria aj jedinečné, historicky významné sídla vidieckej feudálnej šľachty na Slovensku – kúrie (Feriancová, Schlampová, Štěpánková, 2005).

Účasť verejnosti na revitalizácii rozptýlených sídel

Sem možno zaradiť aktivity občianskych a profesijných združení, vlastníkov chalúp a vinohradníckych pozemkov. Títo vyvíjajú aktivity spojené s remediáciou, znovuoživením aktivít a života v objektoch a na priľahlých plochách rozptýlených sídel.

Známe sú letné kosby opustených lúk (napr. v Bielych Karpatoch) s cieľom udržať a posilniť bohatú floristickú biodiverzitu. Niektorí mladí ľudia, často absolventi vysokých škôl, sa rozhodli znovu osídliť kopaničiarsky grunt, obnoviť stavebné objekty, chovať hospodárske zvieratá, rozvinúť staré tradičné remeslá a vyrábať

atraktívne úžitkové predmety, nástroje, nábytkové a odevné doplnky, ale aj umelecké výtvary z dreva, kovu, kameňa, produkty vidieckej gastronómie a pod. Tieto komunity intenzívne nadväzujú kontakty s ešte dožívajúcou staršou generáciou kopaníc, čerpajú od nich skúsenosti, poznatky a remeselnú zručnosť a žijú vo vzájomnej úcte a zhode. Starší obyvatelia učia mladých nadšencov poznávať staré sorty ovocia v opustených sadoch, učia ich štepiť a očkovať, čo vedie aj k obnove a tvorbe depozitára starých krajových odrôd. Známe sú výsledky z Javoria pri Zvolene. Na túto činnosť sa zameriavajú aj niektoré profesijné združenia (napr. v oblasti Bielych Karpát a Považského Inovca).

Zberom, hodnotením a spätným zakladaním depozitárií starých krajových odrôd ovocných stromov, ale aj vzácnějších teplomilných druhov (moruša, oskoruša, gaštan jedlý) venuje mimoriadnu pozornosť aj Fakulta agrobiológie a potravinových zdrojov Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre. Tieto formy aktivít vedú k oživeniu, ale aj k zachovaniu kultúrnej biodiverzity, historicky tvorenej a budovanej v rozptýlených sídlach.

Aktivity na udržiavanie krajiny vidieka s podporou fondov Európskej únie

V územiach a opustených rozptýlených sídlach, kde sa doteraz neukázali novodobé aktivity rekreačného a podnikateľského pôsobenia, vrátane nových ekofariem, vzácne krajinné štruktúry (vrátane starých vinogradov) zarastajú sukcesnými procesmi a nenávratne sa strácajú. Európska únia vytvorila podporné fondy na udržiavanie krajiny, ktoré spočívajú v kosení trávnych plôch a odstraňovaní krovinových porastov. Je to východisková (verme, že iba dočasná) náhradná forma udržiavania biodiverzity, krajinnej diverzity, ale aj estetickej a kultúrnej úrovne slovenského vidieka.

* * *

Historický vývoj a meniace sa sociálnoekonomické podmienky spoločnosti významnou mierou ovplyvnili dynamický proces existencie a smerovania rozptýlených sídel slovenského vidieka. Mnohé prvky národného kultúrneho (krajinného) dedičstva zanikli, mnohé sa transformovali do novej podoby a funkčného využívania. Slovenský vidiek je bohatý na hodnoty, ktoré treba udržiavať v živom prejave pre úžitok a ochranu súčasných i budúcich generácií.

Živé štálové osídlenie vytvára pestrú súčasnú krajinnú štruktúru (Nová Baňa).
Foto: Ján Supuka

Príspevok bol spracovaný v rámci riešenia a finančnej podpory grantového projektu KEGA č. 020SPU-4/2011.

Literatúra

- Bihuňová, M., Hrebíková, D., Mišovičová, R.: Krajinnno-ekologické a rekreačné hodnotenie potenciálu kontaktných zón miest a krajiny. Nitra : Vyd. SPU, 2010, 320 s.
- Feriancová, L., Schlampová, T., Štěpánková, R.: Kúrie ako špecifické objekty záhradnej architektúry na Slovensku. Životné prostredie, 2005, 39, 3, s. 133 – 137.
- Habán, M., Otepka, P., Habánová, M., Poláček, M.: Vidiecky turizmus na vínných cestách Slovenska. In: Húška, D. (ed.): Viti-Viticulture Forum 2010. Nitra : Vyd. SPU, 2010, CD, 7 s.
- Huba, M.: Kopaničiarske osídlenie, životné prostredie a trvalo udržateľný spôsob existencie. Životné prostredie, 1997, 31, 2, s. 61 – 66.
- Supuka, J., Verešová, M.: Vinohrady ako súčasť kultúrnej krajiny Slovenska. In: Húška, D. (ed.): Viti-Viniculture Forum 2008. Nitra : Vyd. SPU, 2008, CD, 4 s.
- Verešák, J.: Vidiecke sídla. In: Plesník, P. a kol.: Slovensko 3, Lud – I. časť. Bratislava : Obzor, 1974, s. 463 – 521.

Prof. Ing. Ján Supuka, DrSc., *jan.supuka@uniag.sk*
Ing. Mária Bihuňová, PhD., *bihunova@yahoo.com*
Katedra záhradnej a krajinnej architektúry Fakulty záhradníctva a krajinného inžinierstva Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre, Tulipánová 7, 949 76 Nitra